

استخراج و انتشار رویه قضایی دادگاه‌های کشور معرفی ابعاد و چشم‌انداز بولتن آراء و رویه قضایی در پژوهشگاه قوه قضاییه

دکتر ایرج بابایی*

مقدمه

رویه قضایی دادگاه‌ها در کنار قانون مهم‌ترین منابع حقوق هر کشور به شمار می‌رود. قانون به لحاظ محدودیت‌ها و حصارهای جبری خود نمی‌تواند بیانگر همه احکام حقوقی و پاسخگوی همه سؤالات مطرح در روابط افراد (اعم از حقوقی و حقیقی و اشخاص حقوق عمومی و خصوصی) در جامعه باشد. بدین لحاظ خواه ناخواه تعیین و تبیین بخش اعظمی از حقوق هر کشور به دادگاه‌ها و قضات سپرده شده که با سلاح تفسیر و به واسطه حل و فصل دعاوی بنای حقوق هر کشور را پایه‌ریزی کنند.

آرای دادگاه‌ها و رویه جاری قضایی محاکم از منابع اصلی حقوق در تمامی نظام‌های حقوقی توسعه یافته محسوب می‌شود. در واقع، چه در نظام‌های حقوق نوشته همچون فرانسه و آلمان که تکیه عمده‌ای بر مقررات نوشته دارند و چه در نظام‌های حقوقی کامن‌لو که رویه محاکم جایگاهی برتر در ایجاد قواعد حقوقی دارد، آراء محاکم و رویه قضایی منبع اصلی شناخت حقوق محسوب می‌شود. استخراج و انتشار آراء محاکم و رویه قضایی در انگلستان سابقه‌ای هزارساله دارد و در فرانسه، به‌رغم آنکه همچون ایران قانون منبع اصلی حقوق محسوب می‌شود، این امر از حدود دو‌یست سال پیش به نحو منسجم صورت پذیرفته است. مطالعه این نظام‌های حقوقی بیانگر آن است که انتشار و شناخت رویه قضایی و مباحث علمی که در پی آنها در این نظام‌ها صورت گرفته است، منشأ اصلی تحولات چند قرن اخیر حقوق در این کشورها بوده است.

اهمیت شناخت آراء و رویه محاکم و نحوه تفسیر مقررات و اجرای حقوق در آنها مدت‌هاست که مورد توجه حقوق‌دانان ایران است. برای جامعه حقوقی ایران روشن شده

* عضو هیئت علمی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی رایانامه:

که تکیه منحصر به قوانین نوشته و دکترین حقوقی و فقهی به علت وجود اختلاف نظرات و امکان استخراج احکام متفاوت حقوقی، برای شناخت وضعیت عینی و جاری حقوق در کشور کافی نیست. این نیاز منشأ تلاش‌های متعددی برای استخراج و ارائه آراء محاکم کشور شده است که به صورت مجموعه‌های متفاوت و جسته گریخته‌ای در مسائل مختلف به چاپ رسیده است. ولی این مساعی هیچ‌گاه در قالبی منسجم و سازمان‌یافته و مداوم که لازمه تبیین رویه قضایی و نحوه تفسیر و اعمال حقوق در کشور است، صورت نگرفته است. استخراج و انتشار رویه قضایی و آراء محاکم خواست و آرزوی دیرینه حقوقدانان برجسته کشور بوده است. البته از سوی دیگر، با توجه به منابع رسمی حقوق در ایران و نقش برجسته قانون و لازم‌الاجرا نبودن آراء دادگاه برای دیگر مراجع و محاکم، اهمیت و مطلوبیت استخراج رویه دادگاه‌ها و نحوه تفسیر و اجرای حقوق نزد آنها در حقوق ایران برای برخی مورد تردید بوده است.

برای اولین بار در کشور، دستگاه قضایی از طریق پژوهشگاه قوه قضاییه با ایجاد ساختار و سازوکار منسجمی در صدد استخراج و انتشار رویه قضایی کشور برآمده است و در نظر است که این روال به عنوان ساختاری دائمی و جاری در حقوق ایران شکل گرفته و از این پس به عنوان بخشی از تشکیلات قضایی این خدمت را به صورت دائم ارائه نماید. در این نوشتار سعی بر آن است که اساساً نقش و جایگاه و اهمیت استخراج و انتشار رویه قضایی و آراء محاکم به صورت دائم و مرتب تبیین شود و به تردیدهایی که در این باره وجود دارد پاسخ گوید و نحوه انجام این مهم و ابعاد بهره‌برداری از آن در پژوهشگاه قوه قضاییه و دستگاه قضایی ترسیم شود و نهایتاً چشم‌انداز آینده این امر و تأثیرات بسزایی که می‌تواند بر نظام حقوقی و نظام آموزش و پژوهش حقوق در کشور داشته باشد ارائه گردد.

الف) اهمیت استخراج و انتشار رویه قضایی و تبیین لزوم انجام آن

۱. عدم کفایت قوانین برای شناخت قواعد حقوقی و نقش برجسته رویه محاکم در

شناخت حقوق

در حقوق ایران، همچون دیگر نظام‌های حقوقی نوشته، قانون مهم‌ترین منبع ایجاد و شناخت قواعد حقوقی است. ولی قانون به هیچ‌وجه نمی‌تواند برای شناخت قواعد لازم‌الاجرا کافی باشد. در واقع، قوانین نوشته بالطبع دارای ابهامات و تعارضات و ناگفته‌های بسیاری است. همچنین قوانین و ترکیب آنها قابل تفسیر مختلف است و افراد بر

اساس سلايق و گرايش‌های علمی، اجتماعی و سیاسی و اقتصادی می‌توانند معنا و تفسیر متفاوتی از قوانین ارائه کرده و لذا احکام حقوقی کاملاً متفاوتی از آنها استخراج کنند. بدین نحو برای شناخت قواعد حقوقی لازم‌الاجرا و ایجاد نظامی مبتنی بر حاکمیت قانون و الزام افراد به شناخت این قواعد و تنظیم روابط اجتماعی و اقتصادی خود بر اساس آنها، لازم است که علاوه بر قوانین، حیات جاری و احکام لازم‌الاجرا به نحوی که در مراجع رسمی مورد اعمال قرار می‌گیرد و در صورت بروز اختلاف بین افراد توسط این مراجع تعیین تکلیف می‌گردد، مضمون و نحوه اجرای قواعد حقوقی در رویه محاکم استخراج شود.

عملاً عدم استخراج و انتشار آراء و رویه محاکم قضایی در ایران سبب شده که اکثر قواعد حقوقی لازم‌الاجرا و تکلیف حقوقی مسائل مختلف برای همگان (اعم از جامعه و حقوقدانان و حتی خود قضات) مبهم باشد و حتی در مورد وجود قوانین، هیچ‌کس نتواند از قبل پیش‌بینی کند که در صورت بروز اختلافی در موضوع خاص، قاعده حقوقی لازم‌الاجرا چیست و در صورت مراجعه به مراجع حل اختلاف، در نهایت با این موضوع چگونه برخورد می‌شود و قوانین و مقررات چگونه تفسیر و اعمال خواهد شد.

برای ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر حاکمیت قانون و تنظیم روابط افراد در جامعه بر اساس حقوق، شناخت رویه قضایی محاکم در کنار قوانین غیرقابل اجتناب به نظر می‌رسد.

۲. استخراج تعارضات در تفسیر قواعد حقوقی و اجرای مقررات و در پی آن ایجاد

وحدت رویه

عدم انتشار آراء محاکم و در نتیجه عدم اطلاع دقیق از رویه محاکم سبب شده که تفاسیر متفاوت و تعارض بین آراء دادگاه‌ها در موضوعات مختلف آشکار نشود. در نظام حقوقی ایران نهادهای مختلفی متکفل شناخت تعارض آراء دادگاه‌ها شده و در نهایت دیوان عالی کشور مسئولیت جلوگیری از ادامه رویه‌های متعارض و ایجاد وحدت رویه را بر عهده دارد، ولی سازوکار مطمئنی برای انجام این مهم تعبیه نشده است. تجربه نشان می‌دهد که عملاً آراء دادگاه‌ها در مورد مسائل و موضوعات یکسان، بسیار متهافت و ناهمگون است، به نحوی که کسی از قبل نمی‌تواند پیش‌بینی کند که دادگاه در موضوع مشخص نهایتاً چگونه تصمیم خواهد گرفت و چه رویه‌ای را در پیش خواهد گرفت. این وضعیت فاصله چندانی با بی‌قانونی و نامعلوم بودن قواعد حقوقی لازم‌الاجرا ندارد.

انتشار مرتب و سازمان‌یافته آراء دادگاه‌ها مناسب‌ترین راه مقابله با این معضل در نظام حقوقی و سوق دادن نظام به سمت ایجاد وحدت رویه قضایی و نفی تشتت حقوقی است. در واقع، انتشار مرتب و سازمان‌یافته آراء علاوه بر نهادهای رسمی متکفل کشف و حل

تعارضات در آراء، به جامعه حقوقی امکان می‌دهد تا از کم و کیف آراء و رویه محاکم مطلع شوند و با اختصاص تحقیقات علمی متعدد، هر چه بهتر و وسیع‌تر به شناخت تعارضات و مشکلات در آراء دادگاه‌ها بپردازند.

۳. ایجاد هماهنگی محاکم و وحدت رویه قضایی حتی بدون نیاز به آراء وحدت رویه

تجربه نظام‌های قضایی دیگر کشورها نشان می‌دهد که نشر آراء دادگاه موجب هماهنگی روزافزون بین آراء محاکم و ایجاد وحدت رویه قضایی می‌شود و در این باره حتی نیازی به صدور آراء وحدت رویه دیوان عالی کشور نیست. در واقع، شناخت رویه محاکم عالی و نحوه برخورد آنها با موضوعات مختلف سبب می‌شود که دادگاه‌های تالی سعی کنند تا رویه خود را با دادگاه‌های عالی هماهنگ نمایند تا از نقض آراء خود در مراحل بعدی رسیدگی اجتناب نمایند. حتی در مواردی که دادگاه تالی رأی مرجع بالاتر را مناسب نبیند و بر نظر خود پافشاری کند، انتظار می‌رود که به صورت طبیعی در رأی و نظر خود نکات مختلف را در نظر بگیرد و سعی کند که جواب نظر و استدلال حاکم در دادگاه عالی را از پیش بدهد و بدین نحو سبب گشودن مباحث و ظرایف جدیدی در نظام حقوقی شود و چنانچه نظر دادگاه تالی قانع‌کننده باشد، حتی موجب تغییر رویه دادگاه‌های عالی گردد. در هر صورت انتشار رویه و آراء محاکم موجب هماهنگی روزافزون رویه محاکم در نظام حقوقی خواهد شد.

تجربه کشور فرانسه در این باره بسیار عبرت‌آموز است. در واقع کشور ما روال ایجاد آراء وحدت رویه قضایی از طریق آراء وحدت رویه دیوان عالی کشور را از حقوق فرانسه اخذ کرده است. عملاً در این کشور وظیفه عمده ایجاد وحدت رویه قضایی بر عهده آراء شعب دیوان عالی کشور است و نه آراء وحدت رویه دیوان. توضیح آنکه انتشار مرتب آراء شعب دیوان در موضوعات مختلف حقوقی سبب شده تا دادگاه‌های تالی با اطلاع از رویه شعب دیوان (که در موضوعات مختلف تقسیم‌بندی تخصصی شده‌اند) خود را با این رویه هماهنگ کنند و در کمتر موردی آراء متعارض صادر شود و عملاً نیاز بسیار اندکی به تشکیل هیئت عمومی و صدور آراء وحدت رویه باشد. عملاً در طی سال کمتر از تعداد پنج رأی از آراء وحدت رویه صادر می‌گردد و این امر به موضوعاتی که تعارض آراء در آن بسیار بوده و به‌رغم مکانیزم فوق، اقناع وجدانی در مورد برتری یک راه حل بر دیگری حاصل نشده، خلاصه می‌شود.

البته همین ملاحظات و نقش عمده دادگاه‌های عالی و به‌خصوص دیوان عالی کشور در اقناع قضات و ایجاد رویه قضایی سبب شده تا در انتصاب دادگاه‌های عالی دقت بسیاری صورت گیرد و بهترین و دانشمندترین قضات برای انجام این مهم منصوب شوند. انتشار و شناخت رویه دادگاه‌های عالی و دقت در ساختار این دادگاه‌ها و قضات منصوب در این مقام، می‌تواند هماهنگی و وحدت رویه قضایی و تعالی نظام حقوقی را برای کشور ما نیز به ارمغان آورد.

۴. شناخت مشکلات نظام حقوقی و عملکرد و رویه‌های خلاف مصالح و بایسته‌های-

حقوقی

علاوه بر شناخت قواعد حقوقی آن‌چنان که در عمل اجرا می‌شود و همچنین تعارضات در آراء محاکم، انتشار آراء امکان نقد و بررسی عمیق رویه محاکم را نیز برای جامعه حقوقی فراهم می‌آورد. تجربه نظام‌های حقوقی پیشرفته جهان حکایت از آن دارد که بخش عمده مطالعات و مباحث حقوقی در دانشگاه‌ها و مراکز علمی به بررسی و شناخت رویه محاکم متمرکز شده است و پختگی و پیشرفت علمی در این نظام‌ها عمدتاً مرهون این امر است.^۱

بحث از درستی و مناسب بودن تفاسیر قانونی و رویه قضایی و همچنین هماهنگی رویه‌ها با بایسته‌های زندگی اجتماعی و اقتصادی و منطق حقوقی بخش عمده مجالات تخصصی حقوق، کتب تحلیلی و آموزش حقوق را به خود اختصاص داده و اساساً حیات علمی حقوق بدون آراء محاکم نامتصور به نظر می‌رسد.

این همه در حقوق ایران به لحاظ عدم انتشار آراء و رویه محاکم منتفی است! بدین لحاظ توسعه علم حقوق در کشور و همچنین اصلاح رویه دادگاه‌ها و شناخت مشکلات و یافتن راه‌حل‌های مناسب جز در سایه انتشار و شناخت آراء محاکم میسر نخواهد بود.

۱. حقوق فرانسه مثال خوبی برای توضیح این امر است. در این کشور بخش عمده کتب حقوقی و مقالات علمی حقوقی به شناخت و نقد و بررسی آراء قضایی اختصاص دارد. به عنوان نمونه در زمینه مسئولیت مدنی، تنها مواد ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۶ قانون مدنی به بحث از احکام مسئولیت مدنی می‌پردازند و مادام که مباحث دکترین حقوقی محدود به بررسی این مواد بود، مباحث مسئولیت مدنی در کتب و شروح قانون مدنی به چند ده صفحه خلاصه می‌شد. ولی با ورود آراء محاکم و رویه قضایی به دایره بحث و توجه، سؤالات و ملاحظات بسیاری پیش آمده و از نیمه‌های قرن بیستم صدها صفحه کتاب شرح حقوق مدنی به بحث از مسائل مسئولیت مدنی اختصاص یافته و در آخرین این شروح، مسائل مسئولیت مدنی در سه جلد مفصل مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

۵) ارتباط ساختاری دنیای پژوهش و تفکر حقوقی با قضات و محاکم

توجه ویژه حقوقدانان و دکترین به آراء دادگاه‌ها و رویه محاکم و انتشار متون علمی و تحلیلی و نقد و بررسی مستمر آنها در دنیای علمی حقوق در کشورهای پیشرفته، از سوی قضات نیز عکس‌العمل مناسبی را به وجود آورده است. در واقع این امر سبب شده که روابط سازنده‌ای بین دنیای علمی و عملی حقوق ایجاد شود و قضات و مجریان حقوق نیز توجه دائم و ویژه‌ای به مطالعات و مباحث علمی مطرح شده دکترین داشته باشند و به شدت از دکترین حقوقی تأثیر بپذیرند. در واقع، توجه دائم دکترین به رویه و آراء محاکم و تمرکز مطالعات ایشان بر مشکلات و نارسایی‌ها و پیشنهاد راه‌های بهبود آنها سبب شده که قضات نیز همواره پیگیر این مطالعات و تحقیقات باشند و در مواردی که نتایج آنها را مناسب یافتند، از این افکار در آراء و رویه خود پیروی کنند.

مطالعه تحولات رویه قضایی در کشورهای پیشرفته به‌وضوح نمایانگر این تأثیر متقابل است. بسیاری از این تحولات در پی انتشار مطالعات و تحقیقات جدید دانشگاهی و علمی صورت گرفته است و قضات محاکم عالی یا تالی در این کشورها با تغییر رویه سابق خود، راه‌های پیشنهادی در این تحقیقات را پیموده‌اند یا اشتباهاتی را که مرتکب می‌شدند، تحت تأثیر این مطالعات و تحلیل‌ها اصلاح کرده‌اند.

عدم انتشار آراء و رویه‌ها در کشور ما، متأسفانه این نعمت را از قضات ما نیز سلب کرده است و به علت عدم ارتباط معنی‌دار و عدم شناخت رویه و مشکلات و پیچیدگی‌های کار دادگاه‌ها، قضات در بسیاری زمینه‌ها و موضوعات از هدایت و پیشنهادهای علمی پخته دکترین محروم شده‌اند و عملاً مشکلات و موانع بسیاری در ارتباط سازنده بین دکترین و دادگاه‌ها وجود دارد که مانع توسعه قضایی مناسب در کشور شده است.

۶. تأثیر مثبت بر نحوه و دقت عمل قضات

احساس آنکه نحوه استدلال و صدور رأی قضات مرتب دیده می‌شود و توسط جامعه علمی موضوع نقد و بررسی قرار می‌گیرد، موجب دقت و احتیاط بسیار نزد ایشان خواهد شد.

در واقع، از آنجا که در روال انتشار آراء، تمامی آراء مراجع عالی و بخش قابل‌توجهی از آراء دادگاه‌های تالی توسط گروهی علمی خوانده و برگزیده می‌شود و آراء قابل تأمل با ذکر نام قضات منتشر می‌شود، به صورت طبیعی قضات سعی خواهند کرد سابقه‌ای روشن

و مناسب از خود به جای بگذارند. این امر مشخصاً دارای ثمرات بسیاری برای تعالی دستگاه قضایی و ایجاد دقت و حساسیت بیشتر نزد قضات است. البته دیگر مراجع ارزیابی علمی و رفتاری قضات نیز می‌توانند از اطلاعاتی که از این راه تهیه می‌شود استفاده قابل توجهی نمایند.

۷. تأثیرات آموزشی

عدم انتشار آراء محاکم در حقوق ایران منشأ ناکارآمدی‌های بسیاری در نظام آموزش حقوق در کشور بوده است. در واقع، در نبود این آراء آموزش حقوقدانان و قضات بالاجبار بر تفسیر مواد قانونی و مباحث نظری حقوق متمرکز شده است. همچنین عدم انعکاس آراء سبب شده که اذهان حقوقدانان ایران با پیچیدگی‌های حقوقی و سؤالات و دقایقی که جز در جریان عمل و در بر خورد با مسائل در طی پرونده‌های قضایی طرح و ایجاد می‌شود، آشنا نباشند. این نقص عمده آموزشی طبیعتاً مانعی برای تربیت قدرت تحلیل و توانایی حقوقدانان ایرانی شده است. این ضعف و مشکل به روشنی هم در دانشکده‌های حقوق و هم در مراکز تربیت قضات و وکلا مشهود است. این ایراد به خصوص در مورد تربیت قضات و آموزش روش‌های مناسب کار قضایی و صدور آراء و همچنین پرهیز از اشتباهاتی که توسط دیگر قضات ارتکاب یافته رخ می‌نماید و وجود این منابع به روشنی می‌تواند موجب ارتقای نظام آموزش ابتدایی و حین خدمت قضات باشد.

پیشرفت دیگر کشورها در تربیت حقوقدانان برجسته و توسعه قضایی به واسطه این دانش‌آموختگان حقوق، عمدتاً در پرتو انتشار آراء محاکم و مباحث دقیق مطروحه در پرونده‌های قضایی و در پی آن قرار گرفتن این متون و بررسی به عنوان منبع اصلی آموزش و مباحثات حقوقی بوده است. تجربه موفق تربیت حقوقدانان بر اساس (Case Law) از موارد بسیار قابل تأمل برای نظام آموزش‌های دانشگاهی است.

ب) ساختار و نحوه استخراج و انتشار رویه قضایی و آراء محاکم در پژوهشگاه قوه قضاییه

به لحاظ اهمیت حیاتی استخراج و انتشار آراء محاکم و رویه قضایی و در چارچوب وظیفه‌ای که در ماده ۲۱۱ قانون برنامه پنج ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران بر عهده قوه قضاییه گذارده شده، پژوهشگاه قوه قضاییه که از شهریور ۱۳۹۱ تأسیس شده، انجام این مهم را بر عهده گرفت.

از ابتدا در مورد نحوه انجام این امر و دامنه مراجع قضایی و آرائی که باید در چارچوب اجرای قانون فوق و فکر شناخت رویه قضایی استخراج و منتشر شود و به خصوص در مورد لزوم انتشار کلیه آراء یا انتشار برگزیده‌ای علمی قابل استفاده و آماده بهره‌برداری، نظرات و ملاحظات متفاوت وجود داشت. برخی با تکیه بر ظاهر متن قانون برنامه توسعه پنجم، معتقد بودند که وظیفه دستگاه قضایی چاپ کلیه آراء است و در این باره نمی‌توان ملاحظات علمی و کارآمدی را داخل کرد و به انتشار گزیده مهیا شده برای استفاده جامعه حقوقی اکتفا کرد.

ولی توجه به فلسفه وجودی قانون مذکور و هدف بهره‌برداری از این عمل توسط قوه قضاییه که در خود قانون به آن اشاره شده است اقتضای دیگری دارد. قانون برنامه پنج ساله در این باره مقرر نموده است:

«د - به منظور گسترش فرهنگ حقوقی و قضایی، اصلاح رفتار حقوقی و قضایی مردم، نهادینه‌سازی فرهنگ قانون‌مداری و نیز در راستای پیشگیری از وقوع جرائم و کاهش دعاوی حقوقی، اقدامات ذیل انجام می‌شود:

... ۴- قوه قضائیه مکلف است تا سال دوم برنامه ترتیبی اتخاذ نماید که ضمن حفظ حریم خصوصی اشخاص، آراء صادره از سوی محاکم به صورت برخط (آنلاین)، در معرض تحلیل و نقد صاحب‌نظران و متخصصان قرار گیرد.»

تحقق هدف و فلسفه وجود این تکلیف اقتضا دارد که آراء محاکم به نحوی منتشر شود که به تعبیر قانون، قابل تحلیل و نقد صاحب‌نظران باشد و بتواند موجب تحقق مواردی که در بخش قبلی بیان شد گردد. در واقع، تعداد بسیار زیاد آراء صادره از محاکم به نحوی است که انتشار تمامی آنها بدون طبقه‌بندی و گزینش جدی و تشخیص آراء مفید برای انتشار موجب خواهد شد که عملاً نتوان استفاده چندانی از این بانک اطلاعاتی نمود و امکان تحقق اهدافی که مد نظر بوده و جامعه حقوقی سال‌هاست آرزوی تحقق آن را داشته میسر نگردد. برای مشخص شدن موضوع کافی است در این باره توجهی به آمار آراء صادره از دادگاه تجدیدنظر تهران به عنوان یکی از این واحدهای مورد نظر قانون شود.

به صورت معمول شعب دادگاه تجدیدنظر تهران ماهانه بین ۷ تا ۸ هزار رأی صادر می‌نمایند و در ماه‌های که حجم کار به لحاظ تعطیلات کمتر است (شهریور و فروردین ماه) این تعداد بالغ بر ۵۰۰۰ رأی در ماه است. برای فهم رأی دادگاه تجدیدنظر لازم است که این رأی به همراه رأی بدوی مربوطه مورد مطالعه قرار گیرد تا آنچه رد یا تأیید شده و جهت آن به عنوان رویه تجدیدنظر قابل فهم باشد. اگر به طور متوسط هر رأی بدوی و

تجدیدنظر یک صفحه باشد، برای فهم آراء و رویه شعب دادگاه تجدیدنظر تهران احتیاج به مطالعه به طور متوسط ماهانه ۱۵ هزار صفحه (متوسط آراء ماهانه 2×7500 صفحه متوسط جمع رأی بدوی و تجدیدنظر) و مطالعه ۱۸۰ هزار صفحه رأی است. حال اگر آراء دیگر، دیوان عالی کشور و دیوان عدالت اداری (با آمار ماهانه بالغ بر ده هزار رأی صادره) و دیگر دادگاه‌های تجدیدنظر استان‌ها را نیز در نظر بگیریم، مشخص است که استخراج رویه قضایی و آراء قابل تأمل و موارد تعارض یا همسو به مطالعه سالانه صدها هزار صفحه نیاز خواهد داشت! انتظار آنکه صاحب‌نظران و متخصصان حقوق به انجام این مطالعات وسیع بپردازند تا اهداف مورد نظر از استخراج رویه قضایی حاصل شود، انتظاری غیرواقعی و مالايطاق به نظر می‌رسد.

همین ملاحظات سبب شد تا پژوهشگاه قوه قضاییه، همانند راهی که در دیگر نظام‌های حقوقی در پیش گرفته شده، انتشار کاغذی آراء دست به گزینش زده و برای انجام این مهم راهی علمی برای استخراج و انتشار آراء انتخاب شد تا آراء قابل تأمل محاکم و مراجع قضایی به نحوی قابل استفاده استخراج شود و در اختیار عموم قرار گیرد. در ادامه، به روش و ساختار انتخاب و استخراج آراء محاکم و آماده‌سازی آنها برای استفاده و نقد و تحلیل علمی و انتشار آنها توسط پژوهشگاه قوه قضاییه می‌پردازیم.

۱. انتخاب مراجع صادرکننده رأی

از بین مراجع صادرکننده رأی بی‌تردید مراجع عالی قضایی شامل دیوان عالی کشور و دیوان عدالت اداری از مهم‌ترین مراجع شمرده می‌شوند و لازم است آراء و رویه حاکم بر شعب آنها استخراج شود. به همین لحاظ در اولین مرحله این دو مرجع عالی برای استخراج و انتشار آراء در نظر گرفته شدند.

علاوه بر این دو، از آنجا که مطابق قوانین آیین دادرسی در بسیاری موارد دادگاه‌های تجدیدنظر مرجع نهایی رسیدگی به دعاوی محسوب می‌شوند و بخش عمده‌ای از دعاوی و ظرایف حقوقی تنها در این مرجع نهایی می‌شود و آراء آنها حیات عملی حقوق ایران را در اکثر موضوعات حقوقی رقم می‌زند، تصمیم گرفته شد در همین مرحله به استخراج و انتشار آراء دادگاه تجدیدنظر نیز پرداخته شود. ولی به لحاظ کثرت شعب دادگاه‌های تجدیدنظر در کشور، در مرحله اول صلاح دیده شد که تنها به استخراج و انتشار آراء شعب دادگاه تجدیدنظر استان تهران پرداخته شود و در مراحل بعد با همکاری با قضات و دادگستری‌های مراکز استان مختلف، این امر در سطح تمامی دادگاه‌های تجدیدنظر

استان‌های کشور عملی شود. از هم اکنون بسیاری از دادگستری‌های استان‌ها اظهار علاقه و آمادگی نموده‌اند که در انجام این امر مشارکت نمایند.

۲. روش انتخاب آراء قابل انتشار و استخراج رویه محاکم

همان‌طور که توضیح داده شد، تعداد زیاد آراء مراجع قضایی مورد نظر مانعی جدی برای استخراج رویه محاکم و استفاده علمی و بهره‌برداری از آنها می‌شود. لذا برای انجام این مهم باید به نحوی علمی و منسجم به انتخاب آنها پرداخته می‌شود. در این راستا گروه‌های علمی متشکل از متخصصین زمینه‌های مختلف حقوق مطابق تقسیم‌بندی معمول محاکم (اداری، حقوقی، کیفری و خانواده) تشکیل گردید تا با مطالعه تمامی آراء صادره از مراجع قضایی مورد نظر، تنها آرائی که قابل تأمل بوده و برای استخراج رویه و نظرات قضات و حیات عملی حقوق در کشور قابل استفاده و قابل توجه‌اند، استخراج گردند و با کار علمی روی آنها خلاصه نظر دادگاه و رویه مربوط استخراج شود.

ترتیب کار به این صورت بوده که با توجه به حوزه صلاحیت و عمل مراجع قضایی مورد نظر (دیوان عالی کشور، دیوان عدالت اداری و دادگاه تجدیدنظر استان تهران) آراء در سه گروه اصلی اداری، حقوقی و کیفری تقسیم‌بندی شده و کار بر روی هر بخش به گروه مربوط سپرده می‌شود. تمامی آراء این مراجع که در بسته‌بندی کلی به همراه آراء صادره مربوط در مرحله بدوی (بجز در مورد دیوان عدالت اداری که به طور معمول رأی یا تصمیم در سامانه cms قابل مشاهده نیست) پس از حذف نام و مشخصات اصحاب دعوی (به منظور حفظ حریم خصوصی افراد، بجز در مورد اشخاص حقوق عمومی که شناخت آنها برای فهم رأی صادره لازم است) توسط مرکز فن‌آوری و اطلاعات قوه قضاییه در نسخه‌ای دیجیتال به صورت ماهانه در اختیار پژوهشگاه قرار می‌گیرد. در مرحله نخست گروه اولیه، تمامی این آراء را مطالعه می‌نمایند و آرائی را که به نظر قابل تأمل و بررسی تشخیص می‌دهند جدا و برای این آراء خلاصه و کلیدواژه و شناسنامه تهیه می‌کنند. در مرحله بعدی سرگروه‌ها نتیجه کارگروه اولیه را بررسی می‌کنند و اصلاحات لازم را در مورد انتخاب و آماده‌سازی و تهیه خلاصه و کلیدواژه و شناسنامه معمول می‌دارند. در مرحله بعد کارهای آماده‌شده برای تأیید و اصلاحات نهایی به گروه عالی استخراج آراء ارسال می‌شود و پس از بررسی‌ها و اصلاحات نهایی جهت ویراستاری علمی و ادبی کار و آماده نمودن چاپ کاغذی و ایجاد بانک اطلاعاتی دیجیتال به گروه مربوطه ارسال می‌شود.

در حال حاضر بالغ بر سی نفر حقوقدان و استاد حقوق و قاضی در بخش انتخاب علمی و تعدادی ویراستار علمی و ادبی در انجام این روال مشارکت می‌نمایند. تمامی این حقوقدانان حداقل دانشجویان برجسته دکتری دانشگاه‌های معتبر کشورند و در عین حال دارای سوابق قابل توجه قضاوت یا وکالت هستند. استادان سرگروه و گروه عالی نیز از برجسته‌ترین اساتید حقوق دانشگاه‌ها و مراکز عالی کشور و یا قضات عالی کشور هستند.

در انتخاب رأی به هیچ وجه سعی بر انتخاب آراء برجسته و مورد تأیید نبوده است بلکه هر رأی که نمایانگر نظر خاص قابل تأمل و رویه محاکم بوده، برای انتشار استخراج می‌شود تا امکان شناخت نظرات و رویه عملی محاکم و نهایتاً تحلیل و نقد و بررسی آن در مراحل بعدی به جامعه حقوقی داده شود.

در خلاصه رأی سعی شده که در مختصرترین وجه ممکن (معمولاً در یک یا دو جمله کوتاه) ماحصل نظر قضات بدوی و تجدیدنظر بیان شود. در اختصاص کلیدواژه‌ها، سعی شده رویه‌ای علمی برای جستجوی مناسب و کامل آراء به کمک استاندارد کردن کلیدواژه‌ها و امکانات جستجو مناسب مهیا شود.

نتیجه عملی این مطالعات و تلاش‌ها بیانگر آن است که با کنار گذاردن تعداد بسیار موضوعات تکراری و احکامی که محل تردیدی برای جامعه حقوقی ندارد، عملاً کمتر از چهار درصد آراء قابل انتشار تشخیص داده شده و برای انتشار آماده‌سازی شده است. البته هر چه کار به پیش می‌رود و رویه و روال احکام استخراج می‌شود از تعداد آراء استخراجی کاسته خواهد شد و نیاز به انتشار تکراری آنها دیده نمی‌شود. به عنوان نمونه در زمینه آراء حقوقی (شامل تمامی آراء صادره از شعب حقوقی و خانواده) صادره از شعب دادگاه تجدیدنظر استان تهران در شهریور ۱۳۹۱، از بین بالغ بر ۵۵۰۰ رأی، تعداد ۱۸۰ رأی استخراج شده است. ولی در سه ماه پاییز ۹۱ از این مرجع از بین متوسط ۷۰۰۰ رأی در ماه تنها حدود ۱۰۰ رأی در ماه استخراج شده است.

بدین نحو انجام حجم وسیع کار علمی حقوقدانان برای استخراج رویه و احکام دادگاه‌ها و محاکم سبب شده تا از بین ده‌ها هزار آراء طبقه‌بندی نشده، رویه و آراء قابل تأمل و نقد و بررسی استخراج شود و برای جامعه حقوقی قابل استفاده شود. به عنوان مثال در مورد آراء حقوقی شهریور ۱۳۹۱ دادگاه تجدیدنظر استان تهران، بالغ بر ۱۱ هزار رأی (شامل بدوی و تجدیدنظر) با حجم متوسط ۲۲ هزار صفحه مطلب، در یک مرحله به ۲۰۰ صفحه اصل رأی تبدیل شده و این تعداد صفحه نیز، بر اساس خلاصه‌های تهیه شده آراء تنها در ۲۵ صفحه مطلب قابل مطالعه گردآوری شده است. همین خلاصه‌ها نیز با توجه به

طبقه‌بندی موضوعی تهیه شده، در هر مورد به راحتی برای حقوقدانان و جامعه حقوقی کشور قابل استفاده و قابل مراجعه است.

بدین نحو رویه قضایی و نظرات و احکام قابل تأمل مراجع قضایی کشور به طور مرتب و طبقه‌بندی شده در قالب ماهنامه‌های مختص هر مرجع به صورت کاغذی و همچنین در یک بانک اطلاعاتی منسجم استخراج و منتشر می‌شود و قابل بهره‌برداری بعدی توسط جامعه و نظام حقوقی کشور در آمده است.

۳. ویژگی این مجموعه رویه قضایی در مقایسه با دیگر مجموعه‌های برگزیده

آراء محاکم

اهمیت انتشار رویه قضایی از دیرباز مورد توجه حقوقدانان کشور بوده است و تا به حال مجموعه‌هایی از آراء قضایی دسته‌گرفته به چاپ رسیده است. از مهم‌ترین این آثار می‌توان به مجموعه‌های زیر اشاره کرد: مجموعه رویه قضایی شامل آراء هیئت عمومی دیوان عالی کشور سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۴۷ اثر عبدالحسین علی‌آبادی در چهار مجلد شامل آراء حقوقی و کیفری؛^۱ مجموعه رویه قضایی احمد متین‌دفتری که گزیده آراء دیوان عالی کشور مربوطه به سال‌های ۱۳۱۱ تا ۱۳۳۰ را در دو مجموعه حقوقی و کیفری جمع‌آوری کرده است؛^۲ مجموعه رویه قضایی کیهان که در دو مجلد جداگانه گزیده‌ای از آراء حقوقی و کیفری دیوان عالی کشور را منتشر کرده؛^۳ مجموعه‌های آراء وحدت رویه دیوان عالی کشور؛^۴ مجموعه رویه قضایی در شعب دیوان عدالت اداری؛^۵

-
۱. عبدالحسین علی‌آبادی، مجموعه رویه قضایی، شامل آراء هیأت عمومی دیوان عالی کشور سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۴۷ در ۴ مجلد، شرکت سهامی انتشار ۱۳۸۴
 ۲. احمد متین‌دفتری، مجموعه رویه قضایی، شامل آراء شعب و هیأت‌های عمومی دیوان عالی کشور از سال ۱۳۱۱-۱۳۳۰، شامل دو بخش و مجلد حقوقی و کیفری، مهرآیین ۱۳۳۳
 ۳. مجموعه رویه قضایی: آراء هیأت عمومی دیوان عالی کشور، سال ۱۳۴۲-۱۳۴۷، آرشیو حقوقی کیهان
 ۴. فرج‌الله قربانی، مجموعه آراء وحدت رویه دیوان عالی کشور، آراء حقوقی از سال ۱۳۳۱، چاپ فردوسی ۱۳۷۱؛ فرج‌الله قربانی، مجموعه آراء وحدت رویه دیوان عالی کشور، آراء کیفری، فردوسی ۱۳۷۲؛ فرج‌الله قربانی، مجموعه آراء وحدت رویه دیوان عدالت اداری، فردوسی ۱۳۷۱؛ آراء وحدت رویه قضایی، انتشارات اداره کل آموزش دادگستری، ۱۳۶۳؛ مصطفی‌اصغرزاده بناب، مجموعه محشای آراء وحدت رویه حقوقی، هیأت عمومی دیوان عالی کشور ۱۳۳۸-۱۳۸۳، مجد ۱۳۸۳؛ سید جلال‌الدین مدنی، رویه قضایی، تهران ۱۳۷۲؛ علیرضا مصلایی، تفاسیر قضایی دیوان عالی کشور، خط سوم ۱۳۸۱؛ غلامرضا چتر عنبریان، گزیده رویه قضایی، آراء اصرای هیأت عمومی دیوان عالی کشور ۱۳۴۱-۱۳۵۲، گل مریم درخشان ۱۳۸۲
 ۵. رویه قضایی در شعب دیوان عدالت اداری، زیر نظر معاونت آموزش و پژوهش دیوان عدالت اداری، جنگل، دفتر اول ۱۳۹۱، دفتر دوم ۱۳۹۲

آراء دیوان عالی کشور که توسط افراد مختلفی در موضوعات مختلفی حقوقی جمع‌آوری شده است؛^۱ دیگر مجموعه‌های آراء قضایی دیگر مراجع قضایی که توسط افراد مختلف جمع‌آوری و به چاپ رسیده است.^۲ در کنار منابع فوق، روزنامه رسمی آراء وحدت رویه دیوان عالی کشور و دیوان عدالت اداری را به چاپ می‌رساند. آراء هیئت عمومی دیوان عدالت اداری از چند سال پیش توسط این مرجع منتشر می‌شود.^۳ همچنین مجموعه‌هایی از نقد و تحلیل آراء برگزیده محاکم توسط دکتربین به چاپ رسیده است که در این باره می‌توان به آثاری از استاد کاتوزیان اشاره کرد.^۴

به‌رغم آنکه این مجموعه‌ها در جای خود ارزشمند بوده و مورد اقبال جامعه حقوقی قرار گرفته، ولی مجموعه‌های استخراج رویه قضایی و آراء که توسط پژوهشگاه قوه قضاییه تهیه و توسط اداره انتشار رویه قضایی کشور که به همین منظور ایجاد شده است منتشر می‌شود، با آنچه تا به حال در کشور صورت گرفته است، تفاوت‌های بنیادی دارد. مشخصه اصلی و بارز مجموعه‌های آراء مذکور علاوه بر رسمیت، فراگیری و مداومت آن است. در واقع، در خصوص رسمیت، معمول مجموعه‌هایی که تا به حال تهیه شده است (بجز آراء وحدت رویه و مجموعه آراء هیئت عمومی دیوان عدالت اداری) توسط مراجع رسمی کشور منتشر نشده است و اعتبار رسمی و قابلیت استناد کافی ندارد. در مورد فراگیری و تداوم، بانک اطلاعاتی و مجموعه‌های آراء منتشره حاصل مطالعه کلیه آراء صادره از مراجع قضایی مورد نظر در دوره زمانی مشخص شده است. علاوه بر این بنای این مجموعه‌ها تداوم در انتشار و استخراج رویه و آراء قضایی به عنوان یک خدمت عمومی است. رویه دادگاه و رویه قضایی کشور تنها در صورتی قابل دستیابی است که این امر به صورت مداوم صورت پذیرد و آراء مراجع قضایی در طول زمان مورد بررسی و مقایسه و دقت قرار گیرد تا بدین وسیله رویه عملی و یا تعارضات استخراج شود.

۱. یدالله بازگیر، آراء دیوان عالی کشور در موضوعات و مجلدات مختلف، جنگل ۱۳۸۹؛ مهدی پناهی‌بروجنی، مجموعه آراء هیئت عمومی دیوان عالی کشور و دیوان عدالت اداری در باب اراضی و املاک، اصفهان ۱۳۹۰

۲. رویه قضایی ایران در ارتباط با موضوعات مختلف و مراجع قضایی مختلف از جمله دیوان عالی کشور و شعب دادگاه تجدید نظر تهران، جنگل ۱۳۸۷ در ۵۸ مجلد؛ سید عبدالرضا طباطبایی، گزیده‌ای از موارد تجدید نظر فوق‌العاده در امور مدنی، روزنامه رسمی جمهوری اسلامی

۳. مجموعه کامل آراء هیئت عمومی دیوان عدالت اداری، جنگل، که به صورت سالانه چاپ می‌شود؛ مجموعه آراء هیئت عمومی دیوان عدالت اداری از ابتدای سال ۱۳۸۰ تا نیمه اول سال ۱۳۸۸، جلد اول آرای ابطالی، جلد دوم آراء وحدت رویه، جنگل ۱۳۸۹

۴. ناصر کاتوزیان، توجیه و نقد رویه قضایی، میزان ۱۳۸۷؛ ناصر کاتوزیان، عدالت قضایی، گزیده آراء، میزان ۱۳۸۲؛ ناصر کاتوزیان، نقد رویه قضایی در امور مدنی، جنگل ۱۳۹۱

این در حالی است که تلاش‌هایی که تا به حال توسط بخش خصوصی صورت گرفته، به علت عدم دسترسی به تمامی آراء دادگاه‌ها و عدم امکان استمرار، تنها می‌تواند بیانگر نظر خاص مرجعی در مورد خاص باشد، بدون آنکه بتوان از آن، رویه قضایی یا تعارضات آراء را استخراج نمود. این مجموعه‌ها نمی‌تواند به نیاز مبرم جامعه حقوقی به شناخت رویه قضایی و اندیشه‌ها و آراء محاکم قضایی پاسخ بدهد.

همچنین مجموعه‌هایی که توسط دیوان عالی کشور و دیوان عدالت اداری به چاپ می‌رسد تنها شامل بخشی از آراء این مراجع و مباحث و نظرات قضات است. این مجموعه‌ها بسیار مفید و مورد توجه است، ولی به لحاظ عدم جامعیت و عدم استمرار پاسخگوی کامل نیاز وسیع جامعه حقوقی نیستند.

۴. بهره‌برداری اولیه از آراء استخراج شده

قبل از آنکه آراء استخراج شده آثار و برکات خود را در جامعه حقوقی کشور آشکار کند و از آن بهره‌برداری‌های مورد اشاره صورت پذیرد، پژوهشگاه قوه قضاییه سعی نموده از کارهای انجام‌شده، استفاده‌های متعددی بنماید.

از همان ابتدا در گروه‌های استخراج آراء، دقت کافی برای استخراج آراء متعارض و یا رویه‌های عملی صورت می‌پذیرد و با استفاده از ابزارهای فنی سعی می‌شود که آراء صادره قبلی همان مرجع و یا دیگر مراجع قضایی که به نحوی با رأی مورد مطالعه مرتبط یا متعارض هستند نیز استخراج شود و در ذیل همان رأی ذکر گردد. این امر امکان کشف آراء متعارض و همچنین استخراج رویه مشترک قضایی و یا ابعاد مختلف یک موضوع که مورد توجه محاکم بوده را فراهم می‌آورد. در صورت استخراج آراء متعارض، گزارش کار تهیه و به مراجع قضایی صالح برای پیگیری و ایجاد وحدت رویه قضایی منعکس می‌شود. علاوه بر این، آرائی که به نظر سرگروه‌های تخصصی برای بحث و نقد و بررسی مناسب تشخیص داده شوند، مشخص شده و به بخش دیگری از پژوهشگاه که عهده‌دار تشکیل جلسات نقد و بررسی آراء قضایی است گزارش می‌شود تا به نحو شایسته در جلسات نقد و بررسی که با شرکت اساتید و قضات (صادرکننده رأی یا غیر آنها) در مراکز علمی و مجتمع‌های قضایی و مراکز آموزش قضات به همین منظور تشکیل می‌دهند، مورد بحث قرار گیرد.

همچنین آرائی که برای نقد و بررسی جالب به نظر می‌رسند، به اطلاع «فصلنامه رأی» که تحت مدیریت پژوهشگاه قوه قضاییه منتشر می‌شود می‌رسد تا توسط حقوقدانان همکار و علاقه‌مند در آن موارد مقالات علمی تهیه شود و در مجله مذکور به چاپ رسد.

در عین حال در جریان استخراج و انتشار آراء، موضوعات مورد اشاره در آراء به تفکیک جزئی‌تر مباحث حقوق برای تهیه گزارش رویه قضایی و آراء صادره محاکم، در اختیار چند استاد متخصص همکار قرار می‌گیرد. بخشی از «فصلنامه رأی» به انتشار گزارش‌های مذکور و بیان رویه و آراء در طول زمانی خاص اختصاص یافته است. نهایتاً چنانچه در جریان استخراج و انتشار آراء مشخص شود که رویه نامناسب و نامطلوبی نسبت به موضوعاتی حقوقی نزد مراجع قضایی شیوع دارد، مراتب به آموزش قضات منعکس می‌شود تا با برنامه‌ریزی مناسب نسبت به انتقال علمی مناسب مطالب به کارآموزان قضایی و قضات مشغول به کار اقدام نماید و امکان اصلاح رویه فراهم شود.

ج) چشم‌انداز فرآیند استخراج و انتشار آراء و رویه قضایی

استخراج و انتشار آراء محاکم و رویه قضایی ظرفیت آن را دارد که منشأ تحولات و توسعه عمده‌ای در نظام حقوقی ایران شود تا حدی که تنها نهضت قانون‌نویسی و تغییر نظام حقوقی ایران پس از انقلاب مشروطه را بتوان با این تحولات قابل‌مقایسه دانست. در واقع این امر می‌تواند از یک سو، تأثیرات عمیقی بر تبیین و اعمال قواعد حقوقی داشته و از سوی دیگر، موجب تحولات عمده‌ای در نظام آموزش و تربیت حقوقدانان و قضات شود. علاوه بر این انتظار می‌رود این روال تأثیرات بسزایی بر ساختار دستگاه قضایی و به خصوص ساختار دیوان عالی کشور داشته باشد.

۱. تحول در آموزش حقوق و تربیت حقوقدانان و قضات

روش کنونی آموزش حقوق در مراکز دانشگاهی و علمی، شناخت قواعد کلی حقوقی بر اساس شرح و تفسیر متون قانونی و قواعد کلی حقوقی و نظریات حقوقدانان است. در روال کنونی توجهی به مطالعه دعاوی و ظرایفی که عملاً در جریان دادرسی و حیات جاری حقوق و دعاوی مطرح است نمی‌شود. البته یکی از دلایل عمده این بی‌توجهی، عدم انتشار و دسترسی نداشتن به آراء و رویه قضایی بوده است. تجربه کشورهای توسعه‌یافته‌ای که آراء و رویه قضایی به نحوی مرتب و منسجم در آنها منتشر می‌شود نشان می‌دهد که در این نظام‌ها تکیه آموزش حقوق، به جای تفسیر متون قانونی و قواعد کلی، تحلیل و بررسی و کاوش در دعاوی عینی و واقعی است که نزد مراجع قضایی طرح شده و مورد حکم دادگاه‌ها قرار گرفته است (آموزش بر اساس Case Law). آموزش در این کشورها عمدتاً بر حول تحلیل و بررسی و نقد این آراء و رویه‌ها می‌چرخد. نتایج حاصل از این نحوه آموزش بسیار مطلوب‌تر از رویه جاری در کشور ماست، چون تکیه این نحو آموزش، بر تربیت قدرت تحلیل و تعقل حقوقی

است و نه بر محفوظات و نظرات دیگران. به تعبیری در نظام آموزشی حقوق مبتنی بر کیس لا به دانشجویان آموزش داده می‌شود که چگونه همچون حقوقدانان فکر کنند و مسائل حقوقی را تجزیه و تحلیل نمایند و صرفاً راه حل مسائل حقوقی به آنها آموزش داده نمی‌شود.^۱

تا به حال به لحاظ عدم استخراج و دسترسی به آراء محاکم و رویه قضایی امکان آموزش بر اساس مطالعه دعاوی (کیس لا) وجود نداشته است و انتشار این مجموعه‌ها امکان چنین امری را فراهم می‌آورد و با توجه به مزایای عمده این نحو آموزش حقوق انتظار می‌رود که جامعه حقوقی و دانشگاهی به سوی جمع‌آوری و انتشار کتب آموزش حقوق بر اساس دعاوی متمایل شود و این روش اساس آموزش در حقوق ایران قرار گیرد. حاکم شدن این روش آموزش حقوق می‌تواند سبب پختگی هر چه بیشتر دانشجویان حقوق و عبور از مباحث کلی و مطرح شدن موضوعات پیچیده و ظریف و قابل تأمل حقوقی در مراکز آموزشی حقوق شود و در نتیجه موجب تربیت حقوقدانان برجسته‌تر و گسترش ابعاد و زوایای حقوقی گردد. علاوه بر آنکه این روش مناسب‌ترین روش آموزش و تربیت داوطلبان تصدی امر قضا و وکالت دادگستری و کارشناسان حقوقی است و می‌تواند روش غالب آموزش در دوره‌های کارشناسی دانشگاه‌ها نیز باشد.

از هم اکنون پژوهشگاه قوه قضاییه در صدد همکاری با صاحب‌نظران و تمهید مقدماتی برای نگارش کتب درسی رشته‌های مختلف حقوق بر اساس روش مطالعه و تحلیل آراء قضایی است و امید است این مهم به زودی با استخراج و انتشار حجم قابل توجهی از آراء قضایی در زمینه‌های مختلف میسر شود.

۲. تحول در ساختار مراجع ایجاد وحدت رویه قضایی و به خصوص دیوان عالی

کشور

دیوان عالی کشور متکفل ایجاد وحدت رویه قضایی در مورد وجود تعارض بین آراء محاکم است. در واقع، مطابق قانون در تمامی مواردی که دادستان کل کشور یا ریاست دیوان عالی کشور متوجه شود در موضوع واحد آراء متعارضی از سوی مراجع قضایی صادر شده مراتب در هیئت عمومی دیوان عالی کشور مطرح شده و این هیئت در مورد

1. William LaPiana, Logic and experience : the origin of modern American legal education, Oxford university press 1994, pp. 55-79

تعارض رویه واحدی اتخاذ می‌کند که مانند قوانین نوشته در موضوعات مشابه برای تمامی محاکم لازم‌الاتباع است.^۱

ولی تا به حال سازوکار مناسبی برای کسب اطلاع از صدور آراء متعارض فرض نشده است و عملاً دیوان عالی کشور از وجود بسیاری از این تعارضات مطلع نمی‌شود. به دلالت آمار، در طی سال‌های اخیر هیئت عمومی دیوان عالی کشور به منظور ایجاد وحدت رویه سالانه کمتر از ده مورد تشکیل شده و رأی وحدت رویه صادر کرده است. در طی چند دهه اخیر تعداد موارد تعارض و صدور رأی وحدت رویه به طور متوسط حدود ده مورد در سال نبوده است. به نظر می‌رسد که ساختار فعلی دیوان عالی کشور و تعداد قضات و شعب آن نیز برای بررسی و صدور موارد بسیار معدود رأی وحدت رویه سازماندهی شده است.

ولی مطالعه آراء صادر از محاکم و مراجع قضایی در همان مرحله اول استخراج رویه قضایی در پژوهشگاه قوه قضاییه حاکی از آن است که تعداد آراء و رویه متعارض محاکم به مراتب بیش از آن چیزی است که تا به حال به دیوان عالی کشور ارجاع شده است. در واقع، بنا بر آراء مستخرجه محاکم استان تهران از شهریور ۱۳۹۱، ماهانه بیش از پنج مورد تعارض آراء استخراج شده است.

انتقال این موارد تعارض به دیوان عالی کشور و انتظار تعیین تکلیف و صدور رأی وحدت رویه در مورد آنها موجب خواهد شد که این بخش از وظایف دیوان عالی کشور حجمی چندین و چند برابر یابد. رسیدگی به این حجم بالای تعارضات سازماندهی و تمهیدات ویژه را در لایه‌های عالی کشور اقتضاء می‌نماید.

۳. راهی نو در شکل‌گیری وحدت رویه قضایی

انتشار رویه قضایی و آراء محاکم عالی منشأ الهامی برای دادگاه‌های بدوی و همچنین دیگر شعب محاکم عالی محسوب می‌شود تا در موضوعات مشابه چنانچه رویه مستخرج را درست و قانع‌کننده یابند، مطابق آن رأی صادر کنند و بدین وسیله عملاً و بدون نیاز به مداخله هیئت عمومی دیوان عالی کشور، رویه‌های واحدی در محاکم ایجاد شود. در مواردی که دیگر محاکم رویه و احکام صادره را مناسب نبینند می‌توانند در صدد مقابله و ایجاد رویه قضایی مناسب‌تر برآیند. انتشار رویه قضایی امکان استخراج این تعارضات و تقابلات را فراهم می‌کند و نظام حقوقی را از طریق دخالت هیئت عمومی دیوان عالی کشور (یا در مورد

۱. ماده ۲۷۰ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری

موضوعات حقوق اداری، هیئت عمومی دیوان عدالت اداری) به سوی وحدت رویه و انتخاب راه حل مناسب سوق می‌دهد.

مطالعه حقوق تطبیقی و اثر انتشار آراء محاکم عالی بر شکل‌گیری رویه قضایی در کشورهایی همچون فرانسه که سازوکار مشابه ایران در ایجاد وحدت رویه قضایی دارند، می‌تواند به عنوان چشم‌انداز آینده در کشور ما در نظر گرفته شود. در فرانسه رویه محاکم عالی و به خصوص شعب دیوان عالی کشور سبب شده که محاکم تالی بدون الزام قانونی متابعت از این آراء، عملاً در اکثر موارد راه حل پذیرفته‌شده در شعب دیوان عالی را بپذیرند و در معمول موارد بدون نیاز به دخالت هیئت عمومی دیوان عالی کشور وحدت رویه قضایی در حقوق این کشور حاکم شود. در این کشور دخالت هیئت عمومی دیوان عالی محدود به مواردی است که قناعت وجدان کافی بر صحت راه حل و تفسیر حقوقی در موضوع خاص حاصل نشده و تشتت رویه دادگاه ادامه یافته و لذا نظام حقوقی برای اجتناب از تشتت آراء و تساوی همه افراد در مقابل قانون و اجرای یکسان حقوق، رویه واحد لازم‌الاجرائی را از طریق صدور رأی وحدت رویه قضایی یا دخالت قانون‌گذار حاکم کند.

همین چشم‌انداز برای حقوق ایران و عملکرد دادگاه‌های عالی و تالی ما نیز در سایه استخراج و انتشار رویه قضایی کاملاً متصور به نظر می‌رسد. توجه به این مهم بالطبع بازنگری در جایگاه عالی شعب دیوان عالی کشور و دادگاه‌های عالی و قضاتی را که این مناصب را اشغال می‌کنند، موجب خواهد شد.

۴. چشم‌انداز تأثیر بر دیگر ابعاد توسعه قضایی

انتشار آراء قضایی می‌تواند موجب تحقق توسعه قضایی در ابعاد مختلفی شود. از طرفی این امر موجب می‌شود که آراء و رویه محاکم در معرض نقد و بررسی صاحب‌نظران قرار گیرد و نکات قوت و ضعف و مشکلات تبیین شود. همان‌طور که بیان شد در کشورهای توسعه‌یافته انتشار این آراء سبب شده که فعالیت‌های علمی حقوق عمده‌تأ در حول نقد و بررسی آراء و رویه‌ها و استخراج نقاط قوت و ضعف و یافتن راه‌های حل مشکلات حقوق که از دریچه این آراء مشخص شده، شکل گیرد. بدین نحو امید می‌رود که انتشار آراء و رویه محاکم امکان شناخت و نقد و بررسی حیات عملی حقوق و عملکرد دادگاه‌ها را فراهم آورد و بخش عمده‌ای از مطالعات علمی و تحقیقات دانشگاهی در راستای شناخت و حل مشکلات دستگاه قضایی کشور قرار گیرد. تعامل وسیع بین مراکز علمی و دستگاه قضایی می‌تواند موجب توسعه بی‌سابقه قضایی کشور شود.

از سوی دیگر، مشخص بودن رویه قضایی و تفسیر و اجرای قواعد حقوقی در محاکم دادگستری موجب خواهد شد که قضات نتوانند به راحتی و بدون استدلال قابل قبول از رویه حاکم عدول نمایند. این امر مانع عمده‌ای برای فساد اداری و قضایی خواهد بود. در واقع، مادامی که نحوه عملکرد و استدلال قضات در لابه‌لای پرونده‌ها مخفی باشد و کسی از نحوه صدور رأی و رویه معمول در پرونده‌های مشابه مطلع نباشد، امکان لغزش و فساد در اقدامات و صدور رأی و برخورد خاص با دعاوی مطروحه محتمل و ساده است. ولی با انتشار آراء، قضات نمی‌توانند به راحتی از رویه موجود قضایی و حتی نحوه رفتار خود در دیگر پرونده‌ها منحرف شوند و حکم خاصی را در دعوی خاص صادر نمایند. حتی در مورد تشخیص موضوعی (و نه حکمی) با روشن بودن حکم و رویه قضایی در موضوعات مشابه، افراد ذی‌نفع می‌توانند با راحتی بیشتری حکم مناسب موضوع را به اثبات رسانند و از لغزش قضات در این مورد جلوگیری نمایند.

انتشار آراء همچنین می‌تواند نظام انتصاب و ارتقای قضات را در مسیری مطلوب قرار دهد و از طریق تسهیل نظام شایسته‌سالاری تأثیر بسزایی بر روند توسعه قضایی کشور داشته باشد. در واقع، همان‌طور که توضیح داده شد، تحول در جایگاه دادگاه‌های عالی و تأثیر آراء این مراجع در شکل‌گیری رویه قضایی کشور اقتضا دارد که شایسته‌ترین قضات در مناصب دادگاه‌های عالی (اعم از دیوان عالی کشور یا دیوان عدالت یا دادگاه‌های تجدیدنظر) قرار گیرند. انتشار مرتب آراء محاکم و ذکر نام قضات صادرکننده آراء امکان ارزیابی علمی قضات صادرکننده آراء را برای جامعه حقوقی و همچنین مسئولین قضایی فراهم می‌کند. از هم‌اکنون می‌توان توجه مراجع انتصاب قضات را به این عامل جدید در شناخت قضات توانا و شایسته برای تصدی مناصب دادگاه‌های عالی جلب نمود تا انشاءالله راه ارتقاء کیفی دادرسی به عنوان یکی از مولفه‌های اصلی توسعه قضایی هموار گردد.

